

ЧАСОПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЕМИ Г.БЕВЗА „ЕНЕЇДА”

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – Випуск 26.
УДК 821.161.2: 82 – 1

Хом'як Т. Часопросторова організація поеми Г.Бевза „Енеїда”; 12 стор.; кількість бібліографічних джерел – 7; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена аналізу хронотопу „Енеїди” Г.Бевза. Часопростір поеми досить складний. У ньому органічно поєднана доля головного героя з історією України.

Ключові слова: хронотоп, час, простір, фантастика, пам'ять, історія.

Вивчення часопросторової організації твору є одним із перспективних і актуальних напрямків у сучасному літературознавстві. До проблеми часопростору звертались М.Бахтін, М.Беліченко, Г.В'язовський, Т.Довжок, Н.Копистянська, Н.Корюшко, Г.Лессінг, Д.Лихачов, Ю.Лотман, В.Приюляк, С.Тамарченко, Н.Тодчук, Л.Цибенко тощо. Дослідження хронотопу творів сприяє формуванню уявлення про цілісну гетерогенну систему специфічних часопросторових рис у різних літературних жанрах. Перспективною в сучасному українському літературознавстві залишається проблема недостатнього вивчення творчого доробку Г.Бевза – відомого математика, кандидата наук, за підручниками якого навчалось не одне покоління школярів і в Україні, і за кордоном. По суті до 210-ої річниці з часу виходу „Енеїди” І.Котляревського до українського читача „прийшла „Енеїда”, „перелицьована” вдруге (2005р.). На сьогодні про „Енеїду” Г.Бевза є тези К.Сечіної [4], статті Т.Хом'як [5], К.Сечіної і Т.Хом'як [6]. Під означеним кутом зору твір Г.Бевза достатньо не розглядався, що й зумовлює актуальність дослідження.

Події, описані в „Енеїді” Г.Бевза, – це реальність ХХ ст., фантастичні уявні картини життя у ХХІ і ХХІІ ст. Основним джерелом для письменника стало реальне життя, побут і звичаї українського народу ХХ ст. Автор зображує типові українські характери, реальні життєві ситуації та колізії, породжені життям епохи.

Центральний персонаж твору – Еней. У Г.Бевза надзвичайно широкий простір художньої інтерпретації. На самотність свого твору вказує сам автор:

Стривайте! Так вони не з Трої
Прийшли у нинішні віки,
І Котляревського героїв
Не бачили й віддалеки? [2, с. 3].

Головний герой є володарем своєї долі, господарем життя, який не підвладний волі богів, бо й сам має прізвище Бож. В „Енеїді” Г.Бевза людина потрапляє у повну залежність від влади, яка набуває неабиякої сили і прагне виконати Божі функції на землі. Життєві шляхи Енея не були легкими. У 4-ій частині „Енеїди” І.Котляревського є важливий для розуміння ідеї твору епізод: паромник, який перевозив троянців, називає свій (розу-

міємо – український) народ довічно переобтяженим важкою роботою волом. Г.Бевз ніби продовжує розвиток цієї проблеми, показуючи Енея на новому історичному, часопросторовому витку, поселивши його цього разу безпосередньо на українській землі. І прожити Енею випадає звичайне реальне життя землянина, хоча це такі той безсмертний Еней, тож, „потинявшись досить, / душа колись таки попросить / бодай під поганенький дах” [2, с. 3]. І.Котляревський закликав спуститися „на землю”, „до людей”. Образом свого Енея Г.Бевз реалізував це побажання. Його Еней у ХХ ст. працював на будівельному майданчику у Кривому Розі, одружився, закінчив курси шоферів. Через сусідку Настю змушений був із дружиною Марією переїхати до Кочержинців на Черкащині, „щоб бути ближче до рідні” [2, с. 5]. Коли вже ніби й жити стало краще та з'явилися діти (донька і троє синочків), розпочалась Велика Вітчизняна війна. На фронті герой був „у центрі бійні”, але вцілів, хоча були й контузія, і поранення. За те, що „державу тілом затуляв” [2, с. 17], Еней отримав нагороди: „на кителі рудому / рядок медалей, орденів” [2, с. 6], а головне – залишився живим. Радість від повернення додому була недовгою, бо „був голодний сорок шостий” [2, с. 6], Еней не стримався і, „перевозячи пшеничку, / насипав і собі дійничку” [2, с. 6], щоб нагодувати голодних дітей. Отак і опинився разом з ув'язненими і в „ГУЛАГу... породу довбав у вічній мерзлоті” [2, с. 6]. Коли до кінця строку залишалися лічені дні,

Він вирушив, було, у путь
за кілометрів сто від бази
та й не вернувся [2, с. 18].

Мабуть, даремно автор дав прізвище Енею Бож – як від Бога, бо ж тільки в Божій силі „оживити” героя, повернути його до земних проблем. Боги, на відміну від людей, безсмертні. Час ішов, роки „відходили у небуття”, і коли на календарі був уже 2105 р. (елемент фантастики), „до вічної мерзлоти бульдозеристи прийшли” [2, с. 9]. „Воскреслий” Еней упевнений, що „п'ятнадцять повних літ / через три місяці минає... Днів сто / і Колимі – привіт!” [2, с. 10]. Немало часу пройде, доки він усвідомить, що насправді минуло років 150. Якщо простежити всі вказівки на час у поемі, то можна конкретно визначити, скільки років Еней перебував у „паралельному вимірі”. Автор не з-

всім точно означив час „відсутності” Енея в реальному житті. Коли героя заарештували, „був голодний сорок шостий” [2, с. 6]. „Воскреслий” Еней, ще до кінця не усвідомивши, які перетворення з ним відбулися, вважає, що скоро опиниться на волі. На його думку, 15 років минає через три місяці. Енею пояснюють, що вже „дві тисячі сто п'ятий рік” [2, с. 10]. Прості арифметичні дії дозволяють назвати точну цифру „відсутності” Енея – 144 роки. У тексті ж наявні похибки: „ над півтора ста літ” [2, с. 10], „років двісті лежав замерзлий / і воскрес” [2, с. 21-22]. Думається, що такі розбіжності певною мірою пояснюються наміром автора, який намагався показати відносність перебігу часу, залежність цього перебігу від людського сприйняття. Засоби, за допомогою яких ця настановна реалізується, цілком виправдані: своєрідна гіперболізація у поєднанні з алогічністю.

У поемі Г.Бевза виразний історичний колорит. Це передусім події Другої світової війни, голоду на Україні, хрущовської відлиги. Завдяки цьому твір набуває характеру історичного документа, стає своєрідною енциклопедією життя українців у ХХ ст. Енеєві випало на долю жити у ХХ і ХХІІ ст., а про реалії ХХІ-го він дізнається з розповідей Марі та філософа.

Своєрідною постає категорія часу. Г.Бевз створив так звану гіперреальність, в якій немає місця розміреному чергуванню епізодів з життя героїв, а пануючим є нелінійний колажний виклад. Є.Пашковський у романі „Бездня” наголосив: „Світ є пробудженням у спогади” [3, с. 185]. Герой Г.Бевза переживає втрату минулого, у його сприйнятті благодатного часу:

Коли з позицій сьогодення
поглянути на те буття,
на харч мізерний і злиденний,
на наші одяг і взуття,
на майже дармову роботу –
важку, до мозолів і поту –
ви б і повірять не могли,
що можна так нужденно жити,
ще й часто діточок родити,
а ми співаючи жили! [2, с. 28].

Час у творі постає особливо несталою та балансуною категорією буття. Інколи він невловимий і сприймається так, ніби існує автономно, паралельно з бурхливим плином життя героїв.

Аналіз поеми переконує в тому, що її стрибкоподібний хронотоп є моделлю, в якій своєрідно представлено єдність фізичної, концептуальної і перцептивної сторін буття і відтворено ситуації „зворотнього” плину часу, який, у свою чергу, забезпечують спогади Енея. Окрім того, завдяки спогадам як невід'ємному складнику персонажного часопростору створюється внутрішня психологічна динаміка, що досягається перериванням подієвого часу „вкрапленнями” з минулого та їх зіставленням. Колишнє й теперішнє Енея переплітаються в один потік емоцій, асоціацій, ду-

мок і відчуттів, а події минулого бувають настільки болючими у спогаді, що проживаються так, наче відбуваються нині. Власне кажучи, в здатності людської свідомості існувати одночасно у трьох часових вимірах – минулому, теперішньому та майбутньому – полягає одна з характерних ознак суб'єктивного сприйняття часу героєм. До того ж маємо справу не зі звичними, традиційними для художньої літератури поверненнями в минуле чи то лише з прийомом ретроспекції, а, так би мовити, з потоком пам'яті без опертя на завершеність, зрозумілість, остаточність віднайденого смислу.

Пам'ять у творі Г.Бевза – це осередок накопичення подій і почуттів, процесів і мрій. Незважаючи на це, основним критерієм такого вияву спогадів є випадковість як у появи, так і в зникненні. При обмеженні та переповненні пам'ять нікуди не зникає, хіба що відходить на другий план, але назавжди лишається в уяві суб'єкта. Спогади заповнили усе життя Енея в ХХІІ ст., і до того ж відбувається це переважно не за підсвідомими законами буття героя, а через повернення його в минуле, де по-новому болісно проживає вже прожите. Героєві доводиться на прохання тих, хто його оточує у ХХІІ ст., для історії розповісти про той час, коли він жив, щоб сучасники детальніше дізналися про події ХХ ст., так би мовити, „з живих вуст”.

На нашу думку, Г.Бевз розуміє пам'ять як певну константу, що є невід'ємним складником людської свідомості. Специфіка хронотопної організації „Енеїди” Г.Бевза полягає в тому, що розуміння часу зосереджується на окремій меті як пункті вибору або пункті присутності, що є конструктивним чинником моделювання історії головного героя Енея.

Автор у поемі з легкістю переходить з одного часопростору до іншого, прагнучи в такий спосіб звільнитись від темпоральної „прив'язаності” в тексті, й тим самим іноді досягає ефекту відсутності часу, утворює своєрідну мінімальність хроносу. Часопростір у структурі твору відіграє вагому децентруючу роль: за допомогою численних хронотопів виструнчується смисловий ланцюг, кожен фрагмент якого самодостатній, має власний змістовий центр.

Г.Бевз із умовно-гротескового, прогностично-візійного тла, зі сплених воедино різночасових і різнопросторових подій вибудовує реальну картину, актуалізуючи найгостріші проблеми, центральною серед яких є доля України та життя її народу. Уявне перетворення дійсності дозволяє створити картину, віддалену від реалій, параметри якої зорієнтовані на специфіку естетичної свідомості героя. Про ХХ ст. від Енея хочуть дізнатися ті, які живуть уже в ХХІІ-му, конкретно, у 2105 р. Для них ХХ ст. – це вже історія. Аспірантка із Заможя, наполовину українка, Марі детально розпитує героя про все, бо вважає, що він „найправдивіший із свідків”, бо бачив і що, і звід-

ки „з’являлося в суспільстві тім”, розповідь того, „хто бачив власними очима / найпам’ятніше і значиме, / для неї – мов жива вода” [2, с. 15]. Еней стверджує, що „важка робота – ознака давньої доби” [2, с. 15].

У 3-ій частині поеми Еней дізнається про те, „що колись / опісля сталінської ери, / творилося в ес-ер-ес-ері” [2, с. 23]. Ніби в калейдоскопі, перед ним „пропливає історія” – роки життя „за Хрущова”, „за Леоніда” (тобто Брежнєва), ще за двох „старих дідів” (маються на увазі Андропов і Черненко), за „реформатора Михайла” (Горбачова). На фоні долі радянських республік основну увагу скеровано, безперечно, на Україну, зокрема показана роль Кравчука („Такий був чоловік – кмітливий, / далекоглядний і сміливий, / і хитрий, і не без умінь” [2, с. 24]), всенародного Руху, депутатів у Раді, Майдану... Спочатку Україна була, „мов дівчатко ще недосвідчене”, поміж злодіїв і хитрунів, а „се ж зростала, / а згодом – поміж перших стала, / як рівня між заможних газд” [2, с. 25]. І це справедливо. Інакше й бути не могло, адже українська нація за своєю ментальністю надзвичайно працьовита. Тож справедливо ствердження:

Бо ж люди – роботящі, вмілі,
і гожі засоби і цілі.
Тож і чинилося гаразд... [2, с. 25].

У дописаному після виходу з друку „Енеїди” п’ятому розділі йдеться про події останніх років в Україні, деякі з них уже встигли стати історією: і про Л.Кучму, і про В.Ющенко, і про Ю.Тимошенко, і про В.Януковича... Про Марію й Енея сказано, що цей „дує істориків творив”, із натяком на своєрідну роль вигадки з боку Енея, містифікації:

Усе, що зберігала пам’ять
Енеєва (геть більше навіть,
бо він придумувать мастак),
щодня записують старанно
для монографій, для екрана,
і для касет, і для листа [2, с.41].

Минуле в поемі змальоване через „переорганізацію” різних ліній української історії. Твір повноправно аргументує утвердження національної самосвідомості. Г.Бевз підкреслює, що ніякі катаклізми не в силі подолати дух і міць українця. Через таку художню деталь, як збереження роду („Хоч схема ще не зовсім повна, / бо пошуки не завершив, / а все ж відкрилась родословна / ста сорока п’яти Божів” [2, с. 23]), показано, що усі наміри зруйнувати рід, як бачимо зі змісту твору, виявились марними. Рід існує, незважаючи ні на що.

Характеристика руйнації роду, яка прочитується в контексті, має виразно соціальний, історичний плани (доля роду зумовлена соціальними подіями). Хата – це місце і народження, і формування особистості, і продовження життя на землі. Дім, як вказує С.Аверінцев, – „це образ впорядкованого світу, відмежованого від безмежних просторів хаосу” [1, с.

153], але у 20-30-і роки ХХ століття хаотизується, поступово втрачаючи ознаки буттєвого топосу. Простір, що функціонує як дім, підкреслено деструктивний, непристосований до умов існування.

Для дружини Енея Марії у 30-і роки ХХ століття на будівельному майданчику у Кривому Розі давали ліжко, а самому Енею радили шукати „хоч діжку, / як Діоген було колись” [2, с. 4]. І вже за щастя було, коли подружжю дали невелику кімнату в бараці. Тому людина відчуває себе жертвою цієї хтонічної істоти-будинку, цього хаотичного світу. К. Ясперс, аналізуючи „універсальний апарат існування та світ існування людини”, констатував: „Символом світу як історичного середовища людини, в якому людина, поки вона залишається людиною, повинна жити певним способом, є життя в домі” [7, с. 325].

Показова деталь: прихистком для родини стала стара батьківська хата, „покинута в голодні дні” [2, с. 5]. Хоча батьків Енея в живих уже не було, але хата залишилася осердям роду, і свою захисну функцію таки виконала, дочекавшись повернення живої душі. Символічно, що саме в цій хаті в Енея і Марії народилися четверо дітей. Була це спочатку

Стара й занедбана оселя:
Дірками стріха аж зія,
Побиті вікна, здута стеля,
Та хоч яка, а все ж своя [2, с. 5].

Проте повернення людей відродило життя у цій хаті.

Хронотоп, особливо час, допомагає передати історичні реалії певної доби. Г.Бевз уникає точного датування, окреслюючи часові та просторові координати художнього світу твору ніби з погляду стороннього спостерігача, з позиції людини ХХІІ століття і навпаки – ХХ століття. Лише кілька вказівок на час здійснюються опосередковано, з натяком на певну історичну подію, ознаку конкретної доби, що дозволяє без труднощів встановити, коли ж конкретно відбувались події, зіставляючи це зі знанням історії: „То за хрущовської відлиги / Ослабили і тут вериги” [2, с. 8]. Або

Страшні були тоді закони,
подібних не знавав ще світ:
за слово правди – кулю в скроню,
за фунт пшениці – десять літ [2, с. 6].

Описуючи події в ГУЛАГу, Г.Бевз зауважує, хто там перебував. Поряд зі злочинцями були інтелігенти, цвіт нації. І це теж натяк на певні історичні події:

А з боку іншого був Скорик,
наук якихось кандидат,
філософ, мабуть, чи історик,
бо пам’ятав мільйони дат;
і діячів давно покійних,
і революції, і війни –
локальні, більші, світові –
і СВУ, троцькістів справи,
статті із того й того права,
усе носив у голові [2, с. 7].

Свідомо подається часом не історія, а власне версія історії. Важливо не коли і як це було, а як це могло бути. Тож час твору можна умовно характеризувати як визначено-невизначений, причому ця його властивість зберігається протягом усього твору. Так, періодично трапляються згадки про історичні події, що можуть служити орієнтирами і, як уже зазначалося, дається точна вказівка на час. Проте увага на цих вказівках не акцентується, вони розташовані мовби у слабкій позиції – створюють історичне реальне тло умовно реальних подій. У сильній же позиції розташовані роздуми про долю нації, держави-України (в усіх охоплених часом століттях: XX, XXI, XXII).

Відповідно до цього не тільки час, а й простір твору набуває суб'єктивно-узагальненого характеру, стає певною мірою фрагментарним. Наприклад, на початку поеми хронотоп відчутно згущується, оскільки Еней полишає мандри, веде осілий спосіб життя, зокрема працює на будівельному майданчику у Кривому Розі. Утворюється щільний хронотоп, який далі буде розширюватись, оскільки родина, нагадаємо, переїздить до Кочержинців, а далі Еней пройде фронтовими шляхами і знову (на цілих 15 років) хронотоп ущільнюється (перебування Енея в ГУЛАГу). Час рухається від перших десятиліть XX століття до 2105 року. Однак цей рух нерівномірний, він то пришвидшується, то уповільнюється за рахунок тих обставин, в які потрапляє головний герой.

З образом Енея пов'язаний і такий важливий тип хронотопу, як хронотоп дороги. Мандри Енея відбуваються не тільки в реальному житті, але й у віртуальному, у XXII столітті, після „воскресіння” із вічної мерзлоти він уже використовує інноваційні технології. Мотив мандрів має місце у різних контекстах із варіативною інтерпретацією. Постійні мандри Енея після „воскресіння” відтворюють ситуацію людини в світі. Г.Бевз звертає особливу увагу на саму подорож як пізнання та здобування досвіду, як випробування, яке формує характер героя, мандрівне життя якого автор розкрив за допомогою аллюзії, називаючи Енея „наш достославний Одісей” [2, с. 33].

У четвертій частині поеми автор стверджує, що „мандрівки сняться молодому”, а „старому ж додому хочеться прийти” [2, с. 33]. Еней після свого „воскресіння” також прагне осісти на одному місці, бо ж півсвіту

Об'їздив він і обійшов...
...бував на заході й на сході,
і пішака, й на всюдиході,
і пекла бачив, і раї,
в усіх усюдах приживався,
та звідусіль він поривався
незмінно у свої краї [2, с. 33].

Насиченим було життя Енея до роботи в Кривому Розі у XX ст.:

Долав бурлака гори й море,
знавав і радощі, і горе,
пройшов, як кажуть, Крим і Рим... [2,

с. 3].

У XXII ст. разом із гідом Нінель Еней подається в мандри, пізнаючи життя в нових для нього вимірах. У цей же період Еней із Марі подорожують Україною. Час, в якому опинився Еней, сприймається, „мов другий Ренесанс” [2, с. 37]. Це, можливо, останній шанс на виживання. Еней пов'язує своє життя з Марі, стає батьком і вже не думає про смерть, його життя спроектоване в майбутнє. Його спогади й коментарі надруковано в „Енеїді”.

Мандрівка, яку ми сприймаємо як перехід з одного стану свідомості до іншого, може бути й елементом процесу ініціації. З цієї точки зору її метою є розпочати нове життя у XXII столітті, що й спостерігаємо в долі Енея.

Важливу роль в „Енеїді” відіграє і хронотоп зустрічі (Еней після закінчення війни зустрічається з сім'єю; згодом, у XXII столітті – з представниками роду Божів у Києві тощо). Завдяки хронотопу дороги поєднується історія Енея та історія України.

У тексті час-подія співвідноситься з часом особистісним (часом головного героя – Енея), історичним, яким, зрештою, вимірюється життя суспільства загалом. Окрім гранично і точно визначених часових та просторових координат, у поемі чимало інших – автологічних і образних, історичних і сучасних хронотопних ознак. Одеса, Київ, Кривий Ріг, Сталінград, Уманщина – це лише частина топонімів, які фігурують у тексті.

Принциповим є той факт, що хоча поема „Енеїда” – твір про долю одного героя, все ж таки Г.Бевзу вдається цей мікрокосмос збільшити, показавши долю цілого українського народу протягом трьох століть. Погляд з висоти віків дає змогу автору і його герою реально оцінити страдницьку долю свого народу.

Хронотоп „Енеїди” Г. Бевза досить складний. Він поєднує в собі елементи різних мікрохронотопів, що склалися історично, до того ж ці елементи завжди перетворюються, трансформуються, органічно входячи до художнього світу твору. Цей хронотоп характеризується мінливістю, певною фрагментарністю, ідеалізованістю навіть за всієї історичної достовірності, коли йдеться про життя у XX столітті, є виразно суб'єктивним, вирізняючись прагненням відновити гармонію між індивідуальним і колективним, буденним і високим.

Поема Г.Бевза відкриває широкий простір для нових досліджень і спостережень.

Література

1. Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы / С.Аверинцев. – М. : Наука, 1977. – 320 с.

2. Бевз Г. Енеїда: Перелицьована вдруге. Примовки-римвки / Г.Бевз. – К. : Педагогічна преса, 2005. – 64 с.
3. Пашковський С. Безодня : [Романи] / С.Пашковський. – Львів : Піраміда, 2005. – 268 с.
4. Сечіна К. Образ Енея в поемі „Енеїда” Григорія Бевза / К.Сечіна // Збірник матеріалів університетської науково-практичної конференції студентів та молодих учених „Молода наука – 2010”. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – С. 189-191.
5. Хом’як Т. Модель світу – України крізь призму бачення Енея в „Енеїді” Г. Бевза / Т.Хом’як // Література. Фольклор. Проблеми поетики : Збірник наукових праць. – Вип. 33. – Ч. 2. – К. : Твім інтер, 2009. – С. 703-716.
6. Хом’як Т., Сечіна К. Художнє моделювання історії в поемі Г.Бевза „Енеїда” / Т.В.Хом’як, К.В.Сечіна // Вісник ЗНУ (Серія „Філологічні науки”). – 2010. – № 2. – С. 340-345).
7. Ясперс К. Смысл и назначение истории : [Пер. с нем.] / К.Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.

Хомяк Тамара

Пространственно-временная организация поэмы Г.Бевза „Энеида”

Аннотация. Стаття посвящена аналізу хронотопа „Энеиды” Г.Бевза. Время и пространство поэмы достаточно сложны. В них соединена судьба главного героя с историей Украины.

Ключевые слова: хронотоп, время, пространство, фантастика, память, история.

Khomjak Tamara

Structure of time and expanse in the poem „Enejida” of G.Bewz”

Resume. The article deals with analysis of the chronotopos in the „Enejida” of G.Bewz. Time and space of the poem are complex enough. In this chronotopos the fate of main hero has had connection with the history of his motherland.

Key words: chronotopos, time, space, fantastic, memory, history.

Хом’як Тамара – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української літератури, декан філологічного факультету Запорізького національного університету.